

Тетяна КЛИМЕНКО
(ЖДУ імені Івана Франка)

«АЩЕ УБЬЮ БРАТА СВОГО...»
(зображення міжусобиць у «Повісті минулих літ»)

Помітною ознакою історичного буття Русі кінця X – початку XII ст., відображеного у «Повісті минулих літ», є боротьба між князями за владу, що сформульовано літописцем як «усобиця», «міжусобиця». Це поняття входить у літопис у ті роки, коли між трьома братами, синами Святослава – Володимиром, Ярополком та Олегом – розпочалася смертельна боротьба за київський престол. У 977 році «пішов Ярополк на Олега, брата свого, на Деревлянську землю. І вийшов супроти нього Олег, і приготувались вони обидва до бою» [1, с. 44]. Формально, Ярополк піддався на провокацію боярина Свенельда, чийого сина Люта убив Олег під час полювання, але фактично – київський князь вирішив остаточно приєднати до Києва Деревлянську землю, якою на ту пору в Овручі (Вручому) правив Олег. У сутичці на мосту під мурами міста Олег звалився у рів, з якого його згодом вийняли мертвим. І хоч Ярополк дорікає Свенельду («Дивись, адже ти сього хотів»), показово проливає сльози над братом, проте у цій міжусобиці він переміг і здобув верховенство над Деревлянською землею.

Наступний крок у боротьбі за київський престол – війна князя Володимира, котрий правив у Новгороді, проти Ярополка. Ця міжусобиця мала затяжний характер і складний сюжет: спочатку Володимир пішов проти полоцького князя Рогволода, убив його і забрав у жони його дочку Рогніду, уже засватану за Ярополка, а потім вирушив до Києва. Ярополк сховався, але Володимир учинив проти нього підступно: «послав до Блуда, воеводи Ярополкового, обманливо мовлячи: «Посприяй мені! Якщо уб'ю брата свого, буду мати тебе за отця свого і велику честь дістанеш ти од мене. Не я бо почав братів убивати, а він. Я ж того убоявся і прийшов на нього» [1, с. 46]. Тут, як і в першому випадку, топос міжусобиць пов'язаний з архетипом братовбивства; химерність характеру Володимира полягає у підміні понять: мовляв, він іде на братовбивство не заради влади, а тому що Ярополк перший розпочав братовбивчу війну. Брата Володимир убиває не особисто, а за допомогою Блуда, тому літописець дає оцінку не

Володимирі (майбутньому хрестителю Русі), а Блудові, називаючи його зрадником і винуватцем у пролитті княжої крові. Усунувши Ярополка, Володимир стає одноосібним правителем Русі. Проте, як бачимо із зображення міжусобиць, консолідація земель в єдину державу Русь відбувалася кривавим шляхом, коли і братовбивство вважалося необхідним способом у досягненні безроздільної влади.

Більше того, коли Володимир пересвідчився, що його старший син Ярослав, будучи посадником у Новгороді, відмовився платити Києву данину, зібрався іти на нього війною. І це не був акт виховання батьком сина, а затівання міжусобиці з метою зміцнення влади: «І рече Володимир: «Горуйте путь і мости мостіть», бо збирався він іти на Ярослава, сина свого, але розболівся» [1, с. 74]. Хтозна, як би далі розгорталися події, якби Володимир не захворів. Його збройний похід проти сина не став би односторонньою акцією з метою провчити непокірного сина, а насправді війною, оскільки «Ярослав же послав за море, і привів варягів, боячись отця свого» [1, с. 74]. Літописець в оцінці цих подій займає однозначну позицію: він проти міжусобиць, тому і записує далі свою репліку: «Але Бог не дав дияволу радості», тобто через хворобу, яка призвела до раптової смерті, Володимир не взяв на душу ще один гріх – дітовбивства.

Зате його син Ярослав одразу після смерті батька ув'язався у нову міжусобну війну, затіяну на цей раз також за владу у Києві Святополком, ще одним із синів Володимира. Мотив братовбивства пронизує оповідь про події 1015 року, коли Святополк один за одним убив братів Бориса і Гліба, аби не допустити їх до влади у Києві і самому посісти місце, яке до цього займав батько Володимир. За тогочасними феодалними правилами, владу у Києві від батька мав перебрати старший син – Ярослав, але Святополк скористався тим, що Володимир вороже поставився до старшого сина, і розпочав боротьбу за престол проти менших братів, яким батько нібито заповів владарювати у Києві.

Наступного після смерті Володимира року, 1016-го, «Пішов Ярослав на Святополка, і стали вони наспроти обополі Дніпра. І не наважувалися ні сі на тих рушити, ні ті на сих, і стояли вони три місяці одні проти одних» [1, с. 82]. Окрім того, що тут топос міжусобиць вбирає в себе мотив

братовбивства, він урізноманітнюється ще й символічним образом битви, яка все-таки розпочалася після тривалого протистояння на берегах Дніпра. Переміг Ярослав і «сів у Києві на столі отчім».

Проте міжусобиця на цьому не закінчилася, допоки живим залишався Святополк, котрий після битви на Дніпрі втік «в Ляхи». Узявши у союзники «ляхів», князь наступного року пішов війною на Ярослава, змусивши того втекти до Новгороду. Організувавши там військо, Ярослав пішов на Київ і прогнав свого брата, а той на цей раз опинився у печенігів, яких підбив іти проти Ярослава. Відбулася знаменита битва на Альті. Її знаменитість полягає ще й у тому, що саме тут за велінням Святополка був убитий Борис. Літописець про це навмисне згадує, вдаючись до символічної риторики: «Кров брата могого волає до Тебе, Владико! Відомсти за кров праведника сього, як ото відомстив ти еси за кров Авелеву, наславши на Каїна стогін і трпет. Таке найшли ти й на сього [1, с. 83]. За задумом літописця, воєнні дії Ярослава набувають благородного забарвлення, адже він, мовляв, мстить за свого брата Бориса, виступає знаряддям кари, якою був покараний і Каїн за смерть Авеля. Біблійні персонажі із книги Буття постають тут символами, які в конкретній історичній ситуації, що зображує «Повість минулих літ», набувають руського колориту і нібито виправдовують Ярослава. Після тривалої і кривавої битви на Альті знову переміг Ярослав, а Святополк утік, проте в дорозі «напав на нього біс, і розслабилися кості його, і не міг він сидіти на коні, а носили його в носилах» [1, с. 85]. Він не гине у битві, а ганебно тікає, що суперечить середньовічному лицарському кодексу, але покарання за братовбивство його не минуло – проявилось у смертельній хворості тіла, і помер він не на Русі, а на чужині.

Після цієї битви, яка все-таки була наслідком не стільки помсти за невинно убієнних Бориса і Гліба, скільки низки міжусобних сутичок між князями, Ярослав посів київський престол і правив Руською землею тридцять п'ять літ.

Один із парадоксів у зображенні князя Ярослава полягає в тому, що він, здобувши владу у Києві внаслідок міжусобних війн, засуджував міжусобиці. Так, під 1054 роком, коли він помер, літописець відтворює передсмертні слова, які князь сказав своїм синам: «Осе я відходжу зі світу сього. І ви, сини

мої, майте межі собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й Бог буде у вас, і покорить він вам противників під вас, і будете мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погибнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що їй надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробувай те мирно» [1, с. 98]. Виходить, що Ярослав до кінця свого життя помудрішав і зрозумів, що у державі треба жити мирно, а не вдаватися до сварок і міжусобиць. Але можна припустити, що літописець вигадав монолог Ярослава задля того, щоб показати ідеального князя-правителя, у діяльності якого домінуючим було прагнення миру і злагоди в державі. Загалом кажучи, літописці завжди засуджували міжусобиці, виходячи як із християнської моралі, так із інтересів держави. Правда, вони не засуджували ті міжусобиці, які стосувалися великих князів – Ольги, Володимира, Ярослава. Вони їх виправдовували нібито благородною метою: Ольга мстилася древлянам за вбивство її чоловіка Ігоря; Володимир помстився Ярополку за те, що той убив брата Олега; Ярослав мстився Святополку за вбитих ним братів Бориса і Гліба. Тож вини на них за пролиту кров наче і немає. Навпаки, вінцем всіх оцих виправдань є промова Ярослава, котрий закликає синів, майбутніх князів руських, до злагоди, яка є гарантією могутності держави. Він закликає берегти землю батьків і дідів, здобуту «трудом великим», але ж ми знаємо із «Повісті минулих літ», що той «труд великий» умістив у собі і криваві міжусобиці за владу. Топос міжусобиць із тексту літопису нікуди не зникає.

Навпаки, цей тоpos одразу після смерті Ярослава дає про себе знати. Всупереч заповідям батька, у 1065 році Святослав ходив війною на Ростислава, свого племінника, який сидів у Тмуторокані. Ростислав відступив, бо не хотів проти свого стрія зброю піднімати. Але коли Святослав поставив у Тмуторокані свого сина Гліба, Ростислав застосував зброю і вигнав того зі свого попереднього місця. Того ж року ще один син Ярослава – Всеслав – розпочав міжусобну війну (літописець не уточнює, проти кого велася та війна). Зате літописець констатує інше: наука Ярополка не пішла на користь його синам та онукам: «Після того було міжусобиць багато» [1, с. 101]. Далі він повідомляє те, про що обмовився трохи раніше:

Всеслав розпочав міжусобну війну проти Новгороду, але проти нього об'єдналися троє Ярославичів – Ізяслав, Святослав і Всеволод. Війська зустрілися біля річки Немиги: «І, зібравшись на Немизі місяця березня в третій день, пішли вони одні проти одних. А був сніг великий, і сталася січа люта, і впали многі у битві. І одолів Ізяслав, Святослав, Всеволод, а Всеслав утік» [1, с. 103 – 104.]. Тут топос міжусобиць, як і в багатьох інших фрагментах «Повісті минулих літ», поєднується із топосом битви. Проте додається до нього нова риса: літописець намагається пояснити природу описуваних міжусобиць, і бачить її не у прагненні володарів підкорити собі інші удільні князівства, узурпувати владу у великих градах, вдовольнити власні амбіції, показати свою силу і зверхність, а в диявольських спокусах. Так, під 1068 роком у літописі повідомляється, що «половці численні» перемагали руських князів і спустошували Руську землю, бо не було одностайності у князів, тому не могли вони гідно протистояти «поганам». Князі замість того, щоб відбивати напади половців, вели між собою війни. «Усобна же рать, – зазначає літописець, – буває від спокуси диявола. Богъ бо не хоче зла в людях, а блага; диявол же радується злому убивству, кровопролиттю, підіймаючи свари, зависті, братоненависництво, брехні» [1, с. 104].

Саме в такому дусі зображено у літописі і деякі інші події. Року 1073 «підняв диявол розлад серед братів сих – Ярославичів» [1, с. 112]. Тепер уже Святослав і Всеволод виступили проти Ізяслава, хоч п'ять років тому були разом у боротьбі зі Всеславом. Два князі-брати вигнали третього брата з Києва і «схдоста на столі» – всупереч волі батька, котрий поставив київським князем Ізяслава. Окрім того, Святослав обмовив і Всеволода, аби самому зайняти київський престол. Такі дії літописець оцінює однозначно: «А Святослав сів у Києві, прогнавши брата свого і преступивши заповідь отчу, тим паче – і Божу» [с. 112]. У цьому разі батьківські заповіді прирівнюються до заповідей Божих, і літописець наводить приклад зі Святого Письма, у якому йдеться про те, як сини Хамові спокусилися на землю Сифову, але через чотириста років Бог їх покарав; а ще згадується Ісав, котрий порушив заповідь батька і був убитий. Літописець упевнений, що за порушення батьківських заповітів, які ведуть до міжусобних

воєн, Бог обов'язково покарає. Так і сталося: через три роки Святослав помер «від розрізування желви» (пухлини), а Ізяслав повернувся із Польщі і знову став правити у Києві.

Закладений у «Повісті минулих літ» топос міжусобиць був доволі поширеним і в подальшій літописній традиції, зокрема у Київському та Галицько-Волинському літописі. Конкретизуючись кожного разу у зображених історичних подіях, цей топос увиразнював архетипну символіку смерті, братовбивства, підступу, кривавої битви, диявольських спокус і набував літературних функцій розгортання конфліктів у драматичних і трагічних сюжетах.

Література

1. Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К. : Дніпро, 1989. – XVI + 591 с.